

Меморіал Шен AD FONTES!

Леонід Новиченко

ЛІРИКА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА*

[...] Специфіку ліричного відтворення дійсності навіть у тих випадках, коли перед нами, здавалось би, звичайний опис предметів і явищ, влучно схарактеризував І.Франко на прикладі Шевченкового вірша "Садок вишневий коло хати", вказавши, що це — "немов моментальна фотографія настрою поетової душі, викликаного образом тихого весняного українського вечора"¹. "Немов фотографія", але, по-перше, моментальна, а по-друге і головне — фотографія "настрою душі": в цьому — вся суть ліричного відображення предметного та духовного світу.

Центральним образом ліричного твору є в кінцевому підсумку образ суб'єкта поетичного висловлювання, який у Шевченка виступає передусім у вигляді ліричного героя, тобто художньо узагальненого, піднесеного над біографічною емпірією образу самого автора як постаті духовної, носія певного типу свідомості². В ліриці Шевченка дослідники розрізняють також образи ліричного персонажа та ліричного розповідача. Звідси — й відмінності ліричних ситуацій: ситуація безпосереднього признання чи словіді (з вуст "власне автора", ліричного героя), особливо часто зустрівана в поезії "Кобзаря", може змінюватися ситуацією опосередкованого самовияву поета — через особу ліричного персонажа (див., напр., численні вірші Косаральського циклу), а також розповідача, переходячи в форми лірики описової (пейзажної) чи ситуаційної (вірші з істотною роллю фабульно-розповідних структурних елементів). Лірику як літературний рід слід відрізнити від ліризму — загальної якості художнього мислення, що може бути властивою творчості того чи того письменника й виявлятися через підвищену емоційну забарвленість розповіді або зображення в різних родах і жанрах. Глибоким ліризмом позначена вся поезія й почасти проза Шевченка — одного з найліричніших митців слова у світовій літературі. І в цьому розумінні — теж прикметно національного: сердечність, емоційність, кордоцентризм чимало етнологів та культурологів уважають однією з характерних властивостей українського менталітету. "У своїй творчості Шевченко насамперед — лірик, який весь час кипить, бушує, плаче, клене, розчулюється, перебиває сам себе і, зрештою, у всіх своїх баладах, поемах, повістях показує нам насамперед себе самого — і в більшій мірі своє ставлення до героїв, ніж самих героїв. Чи становить це його хибу? Ні, саме в цьому його сила, те, що нас найбільше в ньому приваблює..."³. Ліричні відступи — своєрідний філософськи-роздумливий або

* Подаємо — із незначними скороченнями — дослідження А.М.Новиченка, написане на поч. 90-х рр. і підготовлене для Шевченківської енциклопедії (повністю оприлюднено в інтернет-версії ШЕ — www.schevchcycl.kiev.ua). Взято з колективного збірника "Найголовніше... — момент істини" (на пошану академіка Леоніда Новиченка), укладеного співробітниками Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України за редакцією В.Г.Дончика. — *Ред.*

¹ Франко І. Из секретів поетичної творчості // Збір. тв.: У 50 т. — К., 1981. — Т. 31. — С. 68.

² Смілянська В. Стиль поезії Шевченка: суб'єктна організація. — К., 1981. — С. 71–75.

³ Білецький О., Дейч О. Тарас Григорович Шевченко. — К., 1961. — С. 210.

емоційно-імпульсивний коментар до зображуваних подій — надзвичайно важливий компонент майже всієї ліро-епіки поета. Деякі з його поем, зокрема “Кавказ”, теж, по суті, можна віднести до своєрідних і в певному розумінні унікальних (для сер. XIX ст.) типів лірики великих форм — т. зв. монументальної лірики. Є значні підстави вважати ліричною поемою (зі включенням певних гротесково-алегоричних сцен і описів) також “панорамний”, нещадно-викривальний антикріпосницький та антицарський “Сон” (“У всякого своя доля”).

Як і вся поезія Шевченка, його лірика потребує розгляду в контексті того широкого оновлювального руху, що здійснили в європейській поезії 1-ої пол. XIX ст. такі могутні її творці, як Байрон, Гюго, Гейне, Пушкін, Лермонтов, Міцкевич, Словацький, Петефі, інші видатні поети. Епоха романтизму, який подеколи вже суміщався з постромантичним реалізмом, у ліричній поезії ознаменувалася прагненням до вільного, індивідуально своєрідного самовияву особи, посиленням інтересом до різноманітних аспектів національного буття народу, зокрема до фольклору та можливостей його синтезу з літературною традицією, настановами на свободу й самобутність — усупереч раціоналістичним приписам класицизму — художньої форми. Все це з тими чи тими відмінностями на різних етапах здобуло яскравий вияв і в поезії Шевченка, почасти як творчо сприйняте з досвіду ближчих попередників і сучасників у рідній та інших літературах, а головне — як геніально відкрите, знайдене особисто на ще тільки діткнутому новим череслом українському перелозі.

У ліриці різногранно розкривається духовна особистість Шевченка, багатство емоційного світу, властиві йому гуманізм і патріотизм — переважно в больових, страждаючих, водночас і діяльно-активних виявах, волелюбний революційний пафос ідей і переконань, національна своєрідність і загальнолюдська глибинність образів і мотивів, усього художнього космосу його поезії. Не варто, вочевидь, відмовлятися і від досить спрофанованого в минулі часи поняття народності Шевченкової поезії, розуміючи його передусім в широкому культурологічному сенсі — як певну “ізоморфність” самого типу естетичного почування і художнього мислення поета “структурі мислення і характеру почування народу”⁴. Що, зрозуміло, не зменшує значення світового культурно-інтелектуального “генофонду” в формуванні естетичної й ширше — всієї суспільної свідомості поета.

Рідкісно високим тонуом соціального й національного самовідчуття Шевченка зумовлена й усепроникаюча єдність особистих та суспільних, загальнозначущих мотивів його лірики. В зразках, що належать до зрілого періоду творчого розвитку поета, це — лірика палкого протестанта, борця, пророка, враженого нещасливою долею людини, народу, нації, всього пригнобленого людства в сучасному йому світі, й водночас — безмежно щира сповідь про самого себе, психологічно насичене саморозкриття привабливого людського характеру, яке в цілому створює образ “найтрагічнішого і найсвітлішого героя української поезії”⁵. Цим пояснюється й те, що до Шевченкової лірики особливо важко підійти із звичними (хоч уже для XIX ст. достатньо умовними й неточними) тематичними критеріями поділу її на громадянську, філософську, інтимну, пейзажну тощо. Куди за цими ознаками слід віднести, напр., вірш “Минають дні, минають ночі” — до інтимної, філософської чи громадянської лірики? Або який мотив є визначальним у мініатюрі “Зійшлись, побрались, поєднались” — інтимно-побутовий чи соціальний? Звичайно, йдеться про домінуючу — синкретичну в цьому розумінні — тенденцію, хоча загалом у поезії Шевченка як кожного різногранного майстра є й досить чисті, канонічні зразки лірики певного тематичного напрямку — любовної (“І широкою долину”), пейзажної (“Ой діброво — темний гаю!”), філософської (“Один у другого питаєм”), громадянської (“Я не нездужаю, нівроку”) тощо.

⁴ Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка. — К., 1990. — С. 26.

⁵ Смілянська В. Цит. праця. — С. 21.

Жанрова типологія Шевченкової лірики теж часто виявляється далекою од звичних форм, тим більш — канонів. Успадкувавши від європейської романтичної поезії зрослий ступінь свободи в практичному трактуванні ліричних жанрів (і поетичних жанрів загалом), український поет ще більше розширив цю свободу завдяки визначальним якостям своєї творчої індивідуальності та особливостям національної літературно-фольклорної традиції. Оскільки жанр є “затверділою пам’яттю” про певний тип форми й утіленого в ній художнього сенсу (змісту), важливо збагнути, якими провідними естетичними характеристиками визначаються основні жанрові лінії ліричної поезії Шевченка. Таких характеристик бачиться щонайменше три: 1) *медитативність* — Шевченко був переважно поетом ліричного роздуму (про його поезію ліричного наспіву йдеться далі), і генеральна “дума-мука” про кривду і правду свого часу так чи інак насичує всю, навіть цілком особистісну, його лірику. Недарма улюбленим метафоричним означенням для власних творів у нього були “думи”, а його перші, ще дуже близькі до фольклору, вірші за жанром визначалися ним як “думки”; 2) *елегійність* (у розумінні засмученості, але не відсутності духовної активності, волі до діяння) — риса, без сумніву, загалом властива поетичній особистості Шевченка, як властива вона, принаймні, великій частині української народнописенної поезії (що ж до Шевченкового полемічного випадку проти елегій, то він мав досить конкретну й часткову літературну адресу — епігонські вірші поетів-“паничів”, сповнені зітхань за безхмарними днями дитинства та юності); 3) *загострена конфліктність* художньої думки й породжуваний нею драматизм — і соціального, й особистісного характеру, прикмета, що характеризує майже всі ліричні жанри поета, зумовлюючи високу напругу внутрішніх колізій, гострі зіткнення думок та емоцій.

Говорячи, отже, про найпоширеніші в ліричній поезії “Кобзаря” жанри — медитацію, елегію, послання, “думку”, пісню (два останні — найчастіше як форми “персонажної”, рольової лірики), вірші з розповідною основою, ліричну сатиру, біблійні “подражання”, своєрідно модифіковані “молитви” — необхідно мати на увазі той оригінальний, часом вельми незвичний вигляд, якого вони набувають в індивідуальному “виконанні” Шевченка. (Хоч, імовірно, поета взагалі не дуже турбувала проблема визначеності й чистоти жанрів, бо для нього вся лірика була нероздільною єдністю сповіді, роздуму й звернення до визначених чи невизначених адресатів.) Активність, динамізм, психологічна напруженість ліричної думки часто породжували драматичний розвиток теми, супроводжуваний (головним чином, у ліричних творах великого й середнього обсягу) різкими змінами настроїв і стилістичних барв; звідси — багатоскладовість, політональність, внутрішня рухливість і змінність жанрових структур цієї лірики. Оригінальність її жанрової типології і зумовлювалась, насамперед, цим стихійним прагненням поета до синтетичності, яка в живий, гарячий потік єднала елегійні, медитативні й лірико-драматичні струмені. Психологічно близька поетові елегія з її сумовитою гіркотою майже завжди включає такий активний розмисел (медитацію), який надзвичайно урізноманітнює композиційну структуру твору, часом наближаючи його до типу своєрідної ліричної драми. Три більших за розміром вірші молодого Шевченка, виконані на відверто елегійній жанровій основі — “Думи мої, думи мої”, “Чигрине, Чигрине”, “Минають дні, минають ночі” — позначені енергійними зверненнями до різних адресатів (дума, Україна, Чигирин, історія, доля, Бог), патетичними вибухами почуття, різкими антитезами й альтернативами (“Коли доброї жаль, Боже, / То дай злої, злої!”), борінням між ідеями та імпульсами, вираженими з допомогою містких символів, скажімо, “ножів” — і “барвінка”. Коротше, це — бунтарська шевченківська елегія, як бунтарським, полемічним і водночас “усовіщальним” (Ю.Івакін) є насичене обширним ідеологічним та історіософським змістом Шевченкове послання “І мертвим, і живим...”.

Але є в поета й елегії більш канонічного, в емоційному розумінні відносно моноцентричного характеру (“NN. — Сонце заходить, гори чорніють”, “Минули

літа молодії”). Ознаки індивідуальної своєрідності мають і деякі інші зразки Шевченкових ліричних жанрів: скажімо, сатиричний памфлет, поєднаний із ліричним висловом громадянського “жалю”-обурення “на людей, / На тих юродивих дітей!” (“П.С.”), іронічний, близький до гіркої пародії “Гімн черничий”, смілива варіація знову ж таки бунтарської антиклерикальної “молитви” (“Світе ясний!.. Світе тихий!”). Особливо характерні різноманітні, часом включені як окремі партії до великих ліро-епічних творів, моделі шевченківської “антиидилії”, найстисліший зразок якої бачимо у вірші “Зійшлись, побрались, поєднались” з його миттєвим, як удар, катастрофічним фіналом, що повністю спростовує ілюзію ласкавої долі й тихого людського щастя; поширені варіації вказаної моделі легко виявити у багатьох викривальних щодо кріпосницької дійсності творах типу “І виріс я на чужині”, “І станом гнучим, і красою”, “У нашім раї на землі” або славнозвісного фрагмента з поеми “Сон” (“У всякого своя доля”), що починається рядком “Летим. Дивлюся, аж світає”, а завершується гнівним запитанням: “Чи довго ще на сім світі / Катам панувати”. Але є й найчистіша ідилія, можливо, тільки в авторській підсвідомості протиставлена жорстокій дійсності, — написаний у казематі III відділу вірш “Садок вишневий коло хати”.

Не так за формально-жанровими ознаками, як за глибоким, новаторським для свого часу художнім психологізмом репрезентують певний структурний тип Шевченкової лірики численні вірші часів заслання, що становлять ніби моментальні кадри великої єдиної ліричної драми (на зразок “Самому чудно. А де ж дітись?”, “Мов за подушне, оступили”, “І небо невмите, і заспані хвили” та ін.). Це вірші з переважно раптовим, одномоментним перебігом ліричного переживання, коли внутрішня психологічна дія видається майже збіжною в часі з її авторським висловом.

Поема “Кавказ” — вершина Шевченкової політико-філософської монументальної лірики — здобула досить точне жанрове визначення, дане Ю.Івакіним, як індивідуальне лірико-сатиричне утворення, що поєднує елементи медитації, інвективи та героїчної оди⁶. Оригінальним цей твір є за музичним, в основі, типом своєї композиції, здійсненої, як переконливо довела Н.Чамата, на засадах складно організованої сонатної форми в її романтичному стильовому акцентуванні⁷.

Лірика Шевченка, особливо в його зрілі часи, починаючи з періоду “трьох літ”, позначена, як і вся поезія “Кобзаря”, різноманітністю тем, мотивів, образів, пов’язаних як з найістотнішими явищами і проблемами народного, суспільного життя, так і з індивідуальними духовними пошуками поета у сфері загальних екзистенційних питань. Шевченкове ліричне “я”, за всієї потужності його особистого, передусім емоційного самовияву, розімкнуте в широкий світ сучасності, минушини й майбутності — передусім свого, українського народу, й людства в цілому. На цих інтелектуальних — ідеологічних, філософських, етико-естетичних, політично-програмних — мотивах, що проходять крізь усю лірику поета (від творів “Гоголю”, “Заворожи мені, волхве”, “Минають дні, минають ночі”, “Три літа”, “І мертвим, і живим...”, “Мені однаково, чи буду”, “Один у другого питаєм” до останніх петербурзьких віршів), доцільно наголосити у зв’язку з суперечками про місце і роль міфологічного мислення в поезії Шевченка: як у названих, так і в низці однотипних зразків — найочевидніша новочасність (для сер. XIX ст.) ідей і форм, чітка індивідуалізація образів, які не поглинаються міфопоетичною стихією, а, принаймні, своєрідно співіснують із нею.

⁶ Івакін Ю. Кавказ // Шевченківський словник. — К., 1976. — Т. 1. — С. 267.

⁷ Чамата Н. Жанрово-композиційні особливості поеми Шевченка “Кавказ” // 36. праць двадцять шостої наукової Шевченк. конференції. — К., 1985. — С. 70–86.

Особиста доля в ліричному осмисленні автора “Мені однаково, чи буду” завжди була невіддільною від долі України, її народу, від численних її втілень у конкретних людських постатях. Цим постійним взаємопроникненням внутрішнього світу поета й неосяжної цілості народного життя зумовлені багатоголосся й “багатолюдність” не тільки ліро-епіки, а й лірики Шевченка. Йдеться, зокрема, про численні зразки в “Кобзарі” т. зв. рольової лірики, персонажами якої (поданими здебільшого в їхньому прямому монологічному самовияві) виступають знедолені представники народних низів, інколи — сміливі бунтарі й месники, а найчастіше — жінки й дівчата з їхньою так чи інакше нещасливою долею. На особливе місце тут має бути поставлена лірика пісенного та близького до неї стилістичного кшталту, створена в часи заслання; тут поет досягає найвищого ступеня в своєму, сказати б, “фольклорному реалізмі”, змігши тонко відтворити риси групової та індивідуальної характерності персонажів і водночас у досить відчутному підтексті виявити складні тони власних настроїв і почуттів.

Художнє мислення Шевченка-лірика, надто в другій половині його творчого шляху, позначеній інтенсивним і широким розвитком саме ліричних жанрів, характеризується дедалі більшою увагою до життєвої конкретики — соціально-побутової, психологічної, пейзажної тощо (зрозуміле, поряд із масштабними національно-історичними і вселюдськими узагальненнями та провіщеннями, зокрема періоду “трьох літ” і останніх років поетового життя). Крім різних реалій зі сфери селянського буття, історичного минулого, образів фольклору, бачимо тут побутові подробиці з життя царських в’язниць і казарм, картини казахських степів, берегів Сирдар’ї та Каспію, “убогий Косарал” і на противагу їм — яскраві, реальні, а не умовно-романтичні видава Дніпра, околиць Переяслава, батькову хату, “готический с часами дом” українського поміщика, вулиці Петербурга, палаци над Невою, Петропавлівський столичний собор із хором з Бортнянського... Все це — зовсім нові в тогочасній українській поезії прикмети “конкретного історизму”, що забезпечили напрочуд живе, строкате, художньо виразне життєве тло для образу ліричного героя Шевченкових віршів.

У цьому образі концентрується найбільша сила й привабливість ліричної поезії Шевченка. Виступаючи як художній характер великої психологічної та світоглядної виразності, він поєднує епохальні риси національного пророка, палкого соціального протестанта й революційного просвітителя мас (який, проте, мав досить неоднозначні погляди на роль революційного насильства в оновленні несправедливого світу), християнина за релігійними переконаннями (але нерідко й відважного богоборця та вільнодумця в питаннях віри) і водночас багатої змістом “внутрішньої людини”, яка про всі свої, здебільшого нелегкі й болючі, переживання розповідає світові з величезною ширістю й глибокою психологічною проникливістю. Кожна з цих характеристик має неповторний, суто шевченківський, вияв. За влучним спостереженням М.Рильського, Шевченко — поет-“однолюб” і “одnodум”, більше схожий в цьому розумінні на Байрона, Лермонтова, Блока, ніж на “поетів з такою різноманітністю тем і мотивів, як Пушкін або Гете”⁸. Але і в цих індивідуальних межах поет достатньо різногранний і багатострунний, в його ліричному характері справді просвічує могутній за внутрішньою місткістю характер самого народу. Висока емоційність лірики й усієї поезії Шевченка, її, особливо в більших творах, поривність і палахкотливі, бурхливі зміни різних, часто протилежних, почуттів стверджують виразно виявлений кордоцентризм як одну з найприкметніших ознак творчого менталітету українського митця. (Що не

⁸ Рильський М. Тарас Шевченко // Збір. тв.: У 20 т. — К., 1986. — Т. 12. — С. 26.

повинно, ясна річ, применшити значенням інтелектуальних шарів поетичного мислення, які давали йому змогу робити в своїх творах низку непроминутих для української суспільної думки історіософських, соціопізнавальних, ідеологічних відкриттів.) У структурну модель характеру Шевченкового ліричного героя входить – і розуміння цього має застерігати від всіляких спрощень та однобічностей – неодмінний момент постійного пошуку відповідей на головні питання часу, що зумовлює, своєю чергою, “неостаточність” значної частини конкретних ідейних розв’язань. Видається слушною думка Л.Плюща про характерне для роздумів поета змагання двох шляхів до здійснення пожаданого суспільного ідеалу – “путі правди-мсти” й “путі правди-любові”, які не просто заперечують одна одну, а й доповнюють, співіснують у Шевченковому світогляді”⁹. У плані цієї амбівалентності можна, очевидно, розглядати й питання про особливий характер Шевченкової революційності (в кожному разі – певних її складників), а також проблему деяких колізій його гуманізму.

Не менш виразні (і схрещені інколи в межах одного твору) полярності бачимо й у суто емоційній сфері поетової лірики. Без сумніву, Шевченко – велетень і в вислові любові та ніжності, і в пристрасних виплесках ненависті й гніву, здебільшого чітко спрямованих у суспільно-етичному розумінні. Його грізні віщування тиранам, гнобителям, визискувачам і поневолювачам і такі ж застережливі картини народної розправи, що чекає їх у майбутньому, чи не однаковою мірою навіяні як суворою поезією біблійних пророків, апокаліптичними видіннями Страшного суду, так і живою пам’яттю про криваві “месницькі” акти української історії. Але за всієї її емоційної сили та безумовної виправданості Шевченкова ненависть до будь-яких носіїв гноблення і поневолення людини людиною не може бути визнана за домінуючу константу в його духовному образі, як це виходило, з одного боку, у сповідувачів ура-більшовицького революціонізму, для яких у творах поета важливим був майже виключно заклик до “сокири”, а з другого – в ідеологів войовничого націонал-радикалізму, в уяві котрих Шевченко, мовляв, “викликував із забуття образи жахливого динамізму історичних подій, непогамовних людських пристрастей, гераклітової апотеози війни – “початку всіх речей...””¹⁰.

У більшості жорстоких Шевченкових описів і провіщень стихійної “правди-мсти” – або епічно правдиве відтворення народної пам’яті про такі епізоди, або, як в поезії “Осія. Глава XIV. Подражаніє”, – хвилинна ейфорія гнівного почуття, той вибуховий емоційний максималізм, який із не меншою силою (але з незмірно більшою тривкістю і глибиною) виявляє себе й на іншому емотивному полюсі цієї поезії – полюсі любові й ніжності. “Воістину Шевченко найніжніший і найласкавіший з усіх на світі поетів”, – писав К.Чуковський у статті “Шевченко”¹¹. Поетові, власне, безмірної туги за щастям, за гармонією й красою людського життя на землі притаманна винятково вразлива реакція на нещасливу долю людини, болючу дисгармонію і знівечену красу. Звідси – надзвичайні, неповторно шевченківські хвилі палкого співчуття до найбільш беззахисних, а водночас, за поетом, майже святих у своїй найлюдянішій, найбільш, сказати б, екзистенціальній людській муці, – йдеться про жінок, дівчат з їхнім поганьбленим коханням і материнством. Глибина, своєрідність і драматизм Шевченкового гуманного почуття з особливою повнотою розкривається в цьому поетичному “фемінізмі”, специфічною ознакою якого виступає підсвідома самоідентифікація поета зі своїми стражденими героїнями: “Ся питоменність жіночих постатей поета дасться зрозуміти лиш так,

⁹ Плющ Л. “Причинна” і деякі проблеми філософії Шевченка // Сучасність. – 1979. – № 3. – С. 28.

¹⁰ Донцов Д. Шевченко і Драгоманов // Слово і Час. – 1992. – № 6. – С. 33.

¹¹ Русская мысль. – 1911. – № 4.

що поет вчуває в них своє власне я; святотатство, яке dokonується на цінностях їх ества, є прообразом святотатства, яке довершується у поета самого над цінностями його власної душі¹². Навіть споглядання чистої, ще, здавалось би, не загроженої горем і тривогами дівочої краси (з тим же забарвленням святості: "І чудно, мов перед святою, / Перед тобою помолюсь") затьмарюється передчуттям недолі, що може спіткати цю красу в повитому злом світі: "І жаль мені, старому, стане / Твоїй Божої краси. / Де з нею дінешся еси? Хто коло тебе в світі стане / Святим хранителем твоїм? / І хто заступить? Хто укриє / Од зла людського в час лихий?" ("І станом гнучим, і красою"). Почуття – споріднене з батьківським, материнським, іншими словами – суто шевченківське. Але правдою є й те, що доброта і ніжність поезії Шевченка не має, по суті, нічого спільного зі сльозливою, особливо в почуттях патріотичного спектру, псевдонаціональною сентиментальністю, це – прерогатива його епігонів.

Стихія ліризму часто природно поєднується у поета зі сатиричним началом: він – лірик видючий, прозріливо-реальний, і крім того, відданість добру потребує нещадного розвінчання зла – це один із невідкличних імперативів усієї його поезії. Серед ліричних творів Шевченка, власне, небагато таких, де сатиричне зерно було б дефінітивним (назвемо серед них перейнятий сарказмом портрет лицемірного патріота й ліберала в "П.С.", політичну байку ["Сичі"], близьку до неї, на російського імператора націлену травестійну алегорію "Колись-то ще, во время оно", не прямо алегоричне, але теж нав'язне російською дійсністю "Во лудей во дни они", сумно іронічний "Гімн черничий" та ін.).

Найхарактерніша для Шевченка позиція – коли сатира непередбачено і водночас непереможливо вторгається в ліричну тему, інколи розростаючись у ній до такої міри, що позитивні мотиви набувають вигляду лише окремих контрастних струменів. Класичний зразок – трагічний і водночас сповнений убивчих сарказмів на адресу всіляких ідеалізаторів кріпосницької дійсності ("З братами тихо живемо, / Лани братами оремо / І їх сльозами поливаєм") автобіографічний спомин "Якби ви знали, паничі". Так само спонтанно сатиричні мотиви виникають у багатьох віршах із конкретного приводу, – цих моментальних Шевченкових реакціях на щойно побачене чи відчуте. Сатиричні узагальнення на тему "царі й псарі", "палати й раби" в таких, скажімо, віршах, як "О люди! люди небораки!" або "Якось-то йдучи уночі", – наче блискавка, чиє сліпуче світло надає нового значення досі звичному життєвому фрагментові. Джерело комізму майже всюди – не в смішній, кумедній ситуації (такого сміху дуже мало в Шевченка), а у викривальній силі тропа, в гострій експресії дотепної думки, яка миттю знаходить образні засоби, щоб знизити офіційно "високе", вивести назовні справжню суть негативного суспільного явища – "Ми серцем голі догола! / Раби з кокардою на лобі! / Лакеї в золотій оздобі... / Онуча, сміття з помела / Їго величства. Та й годі" ("Во лудей во дни они").

Сатиричними іскрами раз у раз спалахує і досить широко розроблена в Шевченка тема національної самокритики – викриття і таврування таких від'ємних рис національно-історичного самовияву українства, як схильність певних його кіл до опортунізму й громадянської апатії: "А ми дивились та мовчали, / Та мовчки чухали чуби" ("Юродивий"), низький ступінь самоусвідомлення, байдужість до національної історії, мови, культури, що в певні моменти може змінюватись, однак, невинуватими хвастощами, бучним історичним псевдоромантизмом: "Що ті римляне убогі! / Чортзна-що – не Брути! / У нас Брути! і Коклеси! / Славні, незабуті!" ("І мертвим, і живим...").

¹² Балей С. З психології творчості Шевченка. – А., 1916. – С. IV.

Свідченням високої розвиненості й тонкої культури особистісного начала (практично відсутніх у здебільшого одноплановому “я” передшевченківської української поезії) видаються моменти співчутливої, а все ж досить вимовної автоіронії в ліричних зізнаннях поета: “А воно, убоге, / Молодеє, сивоусе, – / Звичайне, дитина, – / І подибало тихенько / Попід чужим тином / Аж за Урал” (“А нумо знову віршувать”) [...].

Образ ліричного героя в поезії Шевченка, поза сумнівом, завжди приваблюватиме нові покоління своєю гуманістичною і, в кінцевому підсумку, героїчною духовною наповненістю. Напружені психологічні колізії, в яких стверджувала себе ця героїнка духу поетового, його патріотизм і відданість визвольним ідеям подані в низці віршів на рівні художніх узагальнень універсального, загальнолюдського значення. Такою є передусім всеосяжна Шевченкова тема – ідея – емоція незламної любові до матері-України; прометеївських верховин вона сягає в мотиві готовності до самозречення в ім'я Вітчизни, втіленому в геніальному ліричному об'явленні “Мені однаково, чи буду”. Така ж узагальнююча художня глибина відчутна й у суто шевченківських, сповнених психологічної правди й етичної шляхетності розв'язаннях “базових” конфліктів його біографії, – між трагічними обставинами неволі (вірші, створені в казематі та на засланні) – й нездоланною, в кінцевому підсумку, надією, стійкістю борця; між вимушеною духовною самотою – і роєм образів, спогадів, безліччю людських голосів (ідеться про персонажів “рольової” лірики), що з'єднували поета з національним і вселюдським світом; нарешті, між болісними наріканнями останніх років на “ледачу волю”, яка нестерпно загаялась (ішлося, можна гадати, і про знесення кріпацтва, і про значно радикальніші суспільні зміни, зрештою, про завтрашній день цілого людства), – і, всупереч цьому, зміцнілою в ті часи вірою в прийдешнє торжество свободи й відродження людини (“Ісаїя. Глава 35 (Подражаніє)”, “І Архімед, і Галілей” та ін.).

Такою ж епохально значущою бачиться поезія Шевченка в релігійних мотивах, нерідко складних і суперечливих. Пристрасний філософський антропоцентризм поета, поза сумнівом, щирого християнина, не лише своєрідно “олюднював” його уявлення про верховні небесні сили, а й визначав серед них особливі емоційні тяжіння. Безмежно схиляючись перед найвищим для нього втіленням діяльної, подвижницької людяності й, отже, святості – Ісусом Христом (“сином, покликаним діяти, коли цього не хоче батько”¹³) і сповідуючи таким чином натхненний “христоцентризм”, поет водночас майже відчайсно бунтував проти Бога-Вітця як сили, відповідальної за все, що діється в світі, й, отже, за всі його несправедливості. Тут можливі певні аналогії, зрозуміло, умовні й віддалені, між поглядами Шевченка й богоборськими мотивами деяких поетів-романтиків 1-ої пол. XIX ст. та – в глибинній історичній ретроспекції – окремими ідеями представників європейської Реформації XV–XVI ст. – Яна Гуса і Томаса Мюнцера.

Теми, стилі, жанри, віршові форми ліричної поезії Шевченка зазнали протягом його творчого життя помітної еволюції, зв'язаної як із розвитком світоглядних та естетичних переконань поета, так і з обставинами особистої біографії. Можна окреслити два головні періоди: 1) від перших віршів до арешту й заслання (до “Заповіту”) і 2) від “казематного” циклу й лірики часів заслання до віршів останніх років. У межах цих періодів своєю чергою виокремлюються два менші підрозділи: в першому – лірика “трьох літ”, у другому – вірші прикінцевого петербурзького чотирьохріччя.

¹³ Грабович Г. Шевченко як міфотворець. – К., 1991. – С. 114.

На початковому етапі (до “Розритої могили” і “Чигрине, Чигрине”) поет ще тільки виробляє свої ліричні жанри й тематично-стильові напрями, хоча й тут уже помітні ознаки творчої своєрідності, а з часом – й “оранки по ціліні”. Чотири наспівно-елегійні “Думки” з традиційними пісенними персонажами й загальною системою образів-стереотипів (хлопець-сирота, дівчина в розлуці з коханим, лиха доля, чужина, море як символ непереборної перешкоди на шляху до щастя) належать ще до лірики імперсонального характеру, але вже з проблисками авторської індивідуальності, що виявляється в силі художньої експресії (скажімо, в передачі почуттів дівчини, що тужить за милим: “Коли плаче, то й я плачу, / Коли ні – співаю; / Коли ж згинув чорнобривий, / То й я погибаю. / Тоді неси мою душу / Туди, де мій милий; / Червоною калиною / Постав на могилі” (“Думка. – Вітре буйний, вітре буйний!”). Самоусвідомлення Шевченка як поета національного, кривно спорідненого зі світом народної історії, побуту, фольклору, природи, здобуло емоційно піднесений вираз у просторих, композиційно ускладнених медитативних елегіях “На вічну пам’ять Котляревському”, “Думи мої, думи мої” і в об’ємному посланні “До Основ’яненка” з його програмною вимогою – відновити поетичний блиск героїчних клейнодів української історії. Промовистим є також романтичний образ народного співця в “Перебенді” в двох взаємозв’язаних іпостасях – буденній і пророчій, профанній і сакральній. Це – період раннього, але вже могутнього романтизму Шевченка: особистісно-психологічні прикмети поетового “я”, індивідуальність характеру ліричного героя ще значною мірою сховані під умовними, здебільшого фольклорними образними формами, але всюди б’ють темперамент, пристрасть, вибухова вольова енергія незвично поєднується зі смутком.

Нечисленні зразки лірики періоду “трьох літ” позначені масштабним внутрішнім розширенням творчої позиції поета. Як і програмні, насичені великим соціально-політичним змістом твори його “монументальної лірики” типу “Кавказу”, це поезія “пророчого”, патетичного й водночас особистісно-сповідального звучання, не позбавлена драматичної внутрішньої конфліктності – славнозвісне “...жити, серцем жити / І людей любити, / А коли ні ... то проклинать / І світ запалити!” (“Минають дні, минають ночі”). Поглиблюється соціально-історична проникливість художньої думки поета й водночас укрупнюються образи, самі форми її ліричного вияву. Лапідарно-чіткі у визначенні життєвої й літературної позиції послання співбратам по творчості (“Заворожи мені, волхве”, “Гоголю”), історіософська медитативна елегія “Чигрине, Чигрине” з її майже біблійними, а поруч з ними – епічно-хліборобськими та козацькими образними уподібненнями (“А я, юродивий, на твоїх руїнах”; “До старого плуга / Новий леміш і чересло”; “виростуть ножі обоюдні”; “Козацької тії крові, Чистої, святої!!!”), пройняте духом етичної героїки “Минають дні, минають ночі”, трагічно-сповідальні “Три літа”, полемічний, бунтарсько-провісницький “Холодний Яр”, овіяні “християнсько-соціалістичними” прагненнями “Давидові псалми” (переспіви – але по-шевченківському вільні, іноді самовладно-суб’єктивні) – всі ці твори вимальовують у сукупності сповнений величі образ поета, що творить для України справді нечуваний “псалом новий”. Наснажений революційним духом, крилатий і водночас по-земному зіркий романтизм Шевченка, однаково потужний у своєму національно-визвольному й соціально-критичному пафосі, на цьому етапі творчого розвитку поета виявив себе в усій повноті ідейної й художньої могутності. І – таке логічне для цих мотивів і настроїв, для всього цього “дієзного” поетичного стилю сходження на найвищу верховину – грандіозне слово “Заповіту”, цього урочисто-владного звернення до народу і людства...

Новий етап у розвитку ліричної поезії Шевченка настає в другій половині його творчого шляху (каземат III відділу, заслання, останні роки життя). Це — часи, коли на повну силу й у формах, найбільш сучасних для 40–50-х рр. XIX ст., розкрився геній Шевченка-лірика, коли й самі ліричні жанри стають провідними в його поетичній творчості. Це, за словами М.Рильського, лірика, “де майже вперше, по суті, Шевченко говорить на весь голос про себе, про суб’єктивні переживання, але де сяє непереможне сонце Шевченкового волелюбства і ненависті до тиранів — “своїх” та “чужих”¹⁴. Водночас після повернення із заслання поет ніби знову сходить на пророчі узгір’я в своїх історіософських та футурологічних прозріннях, а також у драматичних запитуваннях типу “...чому ж не йде / Апостол правди і науки!” (“І день іде, і ніч іде”), втілених у нових, здебільшого глобальних масштабах).

Лірика 1847–1850 і 1858–1861 рр. охоплює широке коло тем і, здається, всю гаму почуттів завданого в тяжку неволю, але не захитаного в своїх переконаннях поета: це й твори на суспільно-політичні теми (питома вага яких помітно зменшується в умовах заслання), і роздуми морального, естетичного, філософського характеру, і фрагментарні образки національного минулого, і, головне, лірика сповідальна — миттєві емоційні виливи станів душі, незагайних психологічних реакцій на події та враження, а також численні зразки рольової лірики, що відтворюють різні грані українського народного, передусім жіночого, характеру. В формально-жанровому розумінні бачимо тут передусім оригінально розроблені різновиди інтроспективної, інтимно-рефлексійної лірики (здебільшого “моментальний знімок” — “образок”, невелика елегія); цілі розсипи поезій, витриманих у пісенних формах або монологічно-сповідального, або розповідного характеру; вірші більшого обсягу з певною фабульною основою, на яку вільно нашаровуються, взаємозмінюючись, медитація, полеміка, елегійне переживання, інтимна сповідь, вибухи драматичного почуття (“А.О.Козачковському”, “Сон. — Гори мої високії”), “Буває, в неволі іноді згадаю” та ін.). На окреме місце поставимо єдиний в ліриці Шевченка, стрункий з погляду архітекτονіки цикл-триптих “Доля”, “Муза”, “Слава” — це “синтетичне самоусвідомлення поета як творця”¹⁵. Ліро-епічний, в основному, характер мають непоодинокі в ці часи звернення поета до “свого стародавнього” — тематики національно-історичної, вирішеної у формі віршованих оповідань середнього, здебільшого, обсягу; часто їх можна трактувати як своєрідні історичні фрески (“Іржавець”, “Хустина”, “Швачка”, “У неділеньку у святую”, “Заступила чорна хмара”), інколи — як балади (“У тієї Катерини”).

Тенденція до подальшої художньої конкретизації та індивідуалізації ліричного переживання та його образного вислову, як і відносне переважання в значній частині віршів говірних інтонацій за рахунок певного зменшення патетичного й проповідницького елементу, засвідчують поглиблення реалістичного характеру Шевченкової лірики. На сер. XIX ст. це була тенденція, властива поезії в більшості західноєвропейських і слов’янських літератур. Хоча, говорячи про реалізм як стильовий напрям, пам’ятаймо, що в поезії “Кобзаря” він був незмінно поліскладовим — із романтичною, навіть у ці роки, “підсвіткою”, з великим дієвим значенням фольклорно-пісенної, а згодом, у 2-й пол. 50-х рр., і біблійної художніх систем. Ще виразніших рис, навіть порівняно з періодом “трьох літ”, набуває, зокрема, Шевченкова соціальна критика: бачимо

¹⁴ Рильський М. Цит. ст. — С. 24.

¹⁵ Ненадкевич Є. Творчість Т.Г.Шевченка після заслання. 1857–1858. — К., 1956. — С. 42.

тут або пронизливі автобіографічні свідчення, в яких до висот загальноісторичної типовості підносяться винятково конкретні малюнки кріпосницької дійсності (“І виріс я на чужині”, “І золотої й дорогої”, “Якби ви знали, паничі”), або такі ж концентровано-місткі, наче виплавлені в трагічний кристал, історії інших, не менш драматичних, людських доль (“По улиці вітер віє”, “Рано-вранці новобранці” та ін.).

Новим ступенем художньої достеменності й водночас — діалектичної складності позначений у “невольничій” ліриці вияв внутрішнього світу людини і насамперед власного, особистого. У віршах поета-засланця, приреченого на муки царевої солдатчини, на духовну самотність і тугу за батьківщиною, природно посилюється інтроспективність, углядання в самого себе, витончується психологічний реалізм. Чи не найбільшим художнім досягненням стає передача різних психологічних станів у їхньому живому перебігу, в “незатверділій”, іноді вочевидь синхронній з часом вияву, процесуальності переживання, як в останніх рядках другої редакції вірша “Лічу в неволі дні і ночі”: “А я! / Такая заповідь моя! [...] Згадаю дещо, заспіваю, / Та й знов мережать захожусь / Дрібненько книжечку. Рушаю”. Не закута в жодні умовні рамки природність цього переживання, його неостигла “схвилинність”, незрідка вибуховість вражають у багатьох шедеврах Шевченкової лірики — “Мені однаково, чи буду”, “Один у другого питаєм”, “Мов за подушне, оступили”, “І широкою долину”, “Неначе степом чумаки”, “Огні горять, музика грає” та ін. Уже в раптових, наче безпосередньо вихоплених з потоку свідомості експресивних зачинах багатьох віршів — “Самому чудно. А де ж дітись?”, “То так і я тепер пишу”, “Хіба самому написати”, “На батька бісового я трачу”, “Готово! Парус розпустили” виявляються безпосередність і композиційна сміливість, викликані потребою найприродніше висловити даний, схвилинний психологічний стан, передати його внутрішній “жест”.

Емоційний та психологічно-проблемний діапазон цієї лірики досі, можливо, не осягнутий в усій його широчині. І якщо добре знаємо, як мужньо долає ліричний герой поета настрої самотності, безнадії, розпуки, то не завжди уявляємо, які муки раптового самоосуду, болісного оголення душі доводилося поетові переживати в окремі моменти (“Чи то недоля та неволя”) і яких глибин людської природи він торкався, здогадуючись, що самий лише розум, чисте “раціо” не може бути (як це підтвердила наукова думка ХХ віку) гарантом моральності й безпомилковості вчинків особистості (“Дурні та горді ми люди”). Величезна щирість Шевченка-лірика, його естетичний антидогматизм і, скажемо так, певні переваги, надані вродженою, “позашкільною” свободою від жорстких канонів класичної віршової системи, дали змогу досягти такої точності в передачі психологічної динаміки ліричного дійства, такої гнучкості ритмомелодичних модуляцій, які в українській ліриці наступних часів будуть продовжені лише в к. ХІХ — на поч. ХХ ст. (“Зів’яле листя” І.Франка, “З журбою радість обнялась” О.Олеса й особливо “Під осінніми зорями” М.Рильського, “Сонячні кларнети” П.Тичини та ін.).

Зі стилістичного погляду лірика цих часів характеризується, за висновками дослідників, переважанням метонімічної поетики, предметної, взятої здебільшого з буденного навколишнього світу образності, говірного інтонаційного ладу. Це стилістика простого, але часто яскраво індивідуального й тому свіжого тропу. Привертають увагу, з одного боку, різні види уподібнення, зокрема опредмечення тих чи тих станів душі: “Мов за подушне, оступили... / Нудьга і осінь”...; “щоб та печаль / Не перлася, як той москаль, / В самотню душу” (“Мов за подушне, оступили”); “І нишком проковтнуло море / Моє не злато-серебро — / Мої літа,

моє добро, / Мою нудьгу, мої печалі, / Тії незримії скрижалі, / Незримим писані пером” (“Лічу в неволі дні і ночі”, 2-а ред.) чи в пізнішому вірші – “Душа убога встала рано, / Напряла мало та й лягла” (“І тут, і всюди – скрізь погано”). З другого ж боку – це тонка психологізація тропи, перенесення на нього суб’єктивного, хай хвилинного, настрою ліричного героя: “І сторч на море поглядав, / Мов на Іуду...” (“Ну що б, здавалося, слова”), “І небо невмите, і заспані хвилі; / І понад берегом геть-геть, / Неначе п’яний, очерет / Без вітру гнеться” (“І небо невмите, і заспані хвилі”) або характерний настроєвий оксюморон: “Якби побачив, нагадав / Веселеє та молодее / Колишне лишенько лихее” (“Якби зострілися ми знову”). Такими художньо-психологічними мікровідкриттями, часом близькими вже до імпресіоністичного письма, автор “Кобзаря” випереджав, по суті, дещо нове вже в поезиці ХХ ст.

А поетичний фольклоризм Шевченка сягнув найбільших художніх висот у великій групі віршів народнопісенного ладу, написаних на острові Косарал (“Полюбилася я”, “Ой пішла я у яр за водою”, “Туман, туман долиною”, “У перетику ходила”, “Утоптала стежечку”, “Навгороді коло броду”, “Не хочу я женитися” та ін.). Порівняно з ранньою “персонажною” лірикою поета в фольклорному дусі (ранні “думки” “Вітре буйний, вітре буйний”, “Тяжко-важко в світі жити”, “Нащо мені чорні брови”), цим творам властиві набагато більша міра індивідуалізації типів-характерів, конкретності побутових і психологічних ситуацій, лаконічності вислову, рідше вживання фольклорних кліше. Перед нами – прекрасні зразки об’єктивованої образом героя (героїні) – персонажа розповіді про різноманітні жіночі і чоловічі долі й психологічні типи, втіленої передусім у формі найстисліших монологів першої особи, – і лірики водночас глибинно суб’єктивної: такий відчутний тут сам автор, що переймається настроями своїх персонажів – неволі й недоли, самотності й туги, а часом і розпачливо-веселого “биття лихом об землю”...

У віршах, написаних після повернення із заслання, поет наче підбиває підсумки духовного досвіду свого життя і водночас намагається проникнути внутрішнім зором у майбутнє, замислюючись над долею не тільки свого народу, а й усього людства. В найзагальнішому розумінні це – вершинна поезія, творена біля останньої життєвої межі, сповнена масштабних соціально-філософських роздумів, передчуттів, прозрінь і водночас – своєрідного історичного нетерпіння, прагнення хоч би поетичним словом прискорити прихід жаданої, але в реальній дійсності – неквапливої, “ледачої” волі. Тут поєднуються кілька паралельних жанрових і тематичних струменів. Це, по-перше, поезія активних відгуків на ті політичні події та іншу “злобу дня”, що зачіпали свідомість волелюбного поета. Чутками, газетними повідомленнями про начебто близьку селянську реформу навіяні два відомі вірші 1858 р., написані із чотиримісячним розривом у часі – “Сон” (“На панщині пшеницю жала”) і “Я не нездужаю, нівроку”. Варта уваги й досить значуща ідейна колізія: в автографі першого вірша (у щоденнику) після канонічного тепер останнього рядка “Ще копу дожинать пішла” стояли слова: “Остатню, може; Бог поможе, / Той сон твій справдиться”. Жевріли, отже, сподівання на хоча б часткову “волю”, надану згори. Пізніше поет зняв ці два рядки, написавши в наступному вірші своє славнозвісне: “... треба миром, / Громадою обух сталить, / Та добре вигострить сокиру...”. У двох віршах виступає, отже, досить чітка альтернатива на тему мирного й немирного шляху здійснення народних сподівань, яка раз по раз поставала перед сповненою болісних пошуків думкою поета (див. також протилежні варіанти побажань щодо “злоначинаючих”, тобто “царів, кровавих шинкарів”, у написаних через півтора року віршах-варіаціях на ту саму тему – “Молитві”, “Царів, кровавих шинкарів”, “Злоначинаючих спину”).

До цього ж тематичного кола належать і вірші (“картинки з натури” — Ю.Івакін), що репрезентують лірику із виразно індуктивним способом образного узагальнення і, завважмо, із зовсім новим для української поезії урбаністичним петербурзьким тлом: “О люди! люди небораки!” (висновок тут перенесено начебто наперед, але нав'язаний він конкретним випадком, описаним у вірші), “Якось-то йдучи уночі” та ін. Тематично близькі до них філософсько-медитативні вірші “І тут, і всюди — скрізь погано”, “І Архімед, і Галілей”, “І день іде, і ніч іде”, “Якби-то ти, Богдане п'яний”, “Бували війни й військовії свари”, а також деякі, згадані вище зразки антицарської та антиклерикальної сатири.

Важливим і своєрідним розділом лірики останніх років є глибоко індивідуальні Шевченкові переспіви біблійних пророків (“Подражаніє 11 псалму” — тобто, Давидовому, “Ісаія. Глава 35”, “Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19”, “Осія. Глава XIV”). Позначені певною самостійністю щодо текстів Св. Письма, вони становлять натхненно-величну поезію прозрінь у палко сподіване майбутнє — день повалення гнобителів, день кари над ними й обов'язково — день радісного й щасливого оновлення світу і людства.

Третя група ліричних поезій цього періоду — вірші на теми особисті, в яких із шевченківською сердечністю (і не без відчутного настрою життєвої втоми) виговорилося все щиролюдське й інтимне: невдале останнє кохання, щем самотини, мрії про одруження, родину, тихий надвечірній спочинок, гірка згадка про улюблену сестру-кріпачку, образи пожаданої душевної гармонії — прозорі й ніжні пейзажні малюнки, біль прощання зі світом, який в останній елегії встає перед ним у всій своїй красі: “Бач, який широкий, / Та високий, та веселий, / Ясний та глибокий...” (вірші “Ой по горі роман цвіте”, “Сестрі”, “Над Дніпровую сагою”, “Ликері”, “Л.”, “Не нарікаю я на бога”, “Минули літа молодії”, “Тече вода з-під явора”, “Чи не покинуть нам, небого” та ін.).

Визначна індивідуальна прикмета і водночас одна з передумов невмирущої художньої сили Шевченка-лірика полягає в глибокій змістовності й духовній принадності образу її ліричного героя, іншими словами — самого поета. В Шевченковій ліриці, взятій як цілісність, він постає напрочуд живою, “впізнаванною” в кожному внутрішньому порухові особистістю. А тим часом ліричний герой Шевченка зовсім не на одне лице — за різних часів бачимо його і близьким до фольклорного типу молодим романтичним співцем із щойно пробудженою національно-історичною свідомістю, і грізним трибуном-викривачем, перед очима якого не тільки Україна, а й уся тодішня Росія, Європа, цілий, зрештою, світ, і людиною, котра веде напружений духовний двобій із гнітючою силою солдатської неволі, і майже біблійним — в останні роки життя — пророком, що прагне розгледіти й відслонити перед народами далину вільного майбутнього. Для кожної з цих іпостасей ліричного суб'єкта поет знайшов адекватні виражальні засоби і в кожній залишився самим собою — Тарасом Шевченком.

Шевченко — один з найбільших ліриків у світовій поезії. Індивідуальні художні позначки автора “Кобзаря” в інтернаціональному колі великих ліричних поетів полягають не лише в самобутньому поєднанні літературних і фольклорних елементів, властивому його творчості, й не лише в особливій щирості й безпосередності його поетичного самовияву, а, можна гадати, передусім у винятковому, незрідка справді вогненному ліричному темпераменті. “Вибуховість” його ліричних реакцій, їхня емоційна багатогранність, різкі переходи від одних почуттів до інших (що природно відповідають загальному імпровізаційному характерові його поетичної творчості), майже постійні сутнісні зіткнення дійсного й бажаного, краси й потворності, дисгармонії й туги за гармонійністю, незрівнянне поле внутрішньої напруги, що виникає між ними, — усім

цим визначаються суб'єктивно-психологічні особливості Шевченкової лірики, що формують і незвичайну своєрідність її ритміко-інтонаційної структури. Як небагато хто з поетів ХІХ ст., Шевченко володів умінням передавати ліричне переживання в його природній свободі, плинності й різноскладовості, причому бурхливим поворотам, злетам та "переходам" думки й настрою ліричного героя відповідають так само вільні, несподівані переливи ритмів, зміни інтонаційного малюнку. Виняткова свобода, жива природність і семантична насиченість його поліметрії, що йде, можливо, від багатоголосся українського хорового співу, ще мають бути належно поціновані в контексті всієї європейської поезії Шевченкового часу.

Глибинне музичне начало вірша українського поета далеко не вичерпується лише очевидними прикметами зовнішньої форми (звукочис, почасти строфіка) і зв'язаною з народним мелосом наспівністю, властивою значній частині його лірики. Є тут і явища складніші та глибші — музична, а саме сонатна, композиція поеми "Кавказ", певні ознаки емоційного симфонізму в таких віршах, як "Сон" ("Гори мої високії"), "А.О.Козачковському", віртуозне володіння всією поетикою народної пісні (в творчому перенесенні на літературний ґрунт особливостей її ритмомелодичного ладу Шевченкові взагалі немає рівних). Прикметна його лірика, фігурально кажучи, й особливою роллю, поряд із першою, другою граматичної особи ("ти", "ви"): перед нами — яскраві зразки інвокативної лірики, лірики невинних схвилюваних звертань до різних зовнішніх і внутрішнього адресатів, активного діалогу з об'єктами розмови, з довкіллям, із цілим світом. Нескінченні емоційні звернення поета до живих і неживих "співрозмовників" ("Заворожи мені, волхве", "Доле, де ти! Доле, де ти? / Нема ніякої...", "Світе ясний! Світе тихий!"), рідкісна ряснота імперативних форм ("Поховайте та вставайте...", "Нехай же вітер все розносить...", "А нумо знову віршувать..."), стрімкі переходи від третьої чи навіть від першої до другої особи і навпаки ("Тепер їй любо, любо жити"; "І ти осталася, небого"; "Розвернися ж, розстелися ж, / Убогая ниво!!!"; "Чи не дурю себе я знову"), ніби безадресні репліки в простір ("За що ж боролись ми з ляхами? / За що ж ми різались з ордами?"; "Горе нам! / Невольникам і сиротам") — усе це стилістичні сигнали, що несуть надзвичайну експресію внутрішнього жесту та його словесного виразу, а отже, зі свого боку, підтверджують активне ставлення ліричного героя до світу, а часто й до самого перебігу власної думки про цей світ.

Поетику, художню структуру лірики Шевченка не можна збагнути без урахування символічного характеру багатьох образних структур, зокрема особливо знаменних, визначальних для його поетичної системи. Йдеться не тільки про звичну для поезії, особливо романтичної, міфопоетичну символіку традиційного національно-фольклорного (червона калина, биті шляхи, козацька могила тощо) або літературного, теж міфологічного чи історичного (Прометей, Нерон, "самодержавний плач") походження. У своїй ліриці поет розгортає також низку власних, суто шевченківських, опертих на глибинні архетипічні шари, символічних утілень певних складних ідей, — таких, як "орел чорний", що "сторожем літає" над козацькою могилою ("Думи мої, думи мої", 1840), "великий льох" Богданової церкви в Суботіві, де нібито сховані воля, незалежність, державність України (містерія "Великий льох"), закутий у кайдани "Цар всесвітній! Цар волі, цар, / Штепом увінчаний!" — колосальний за поетичним значенням образ скараного, але не скореного борця за волю, уподібнюваний Христу — "Сон" ("У всякого своя доля"), що резонує зі сповненими величі образами "всеземних" бунтарів і повстанців у поезії світового романтизму.

У сучасному шевченкознавстві реалізуються й ширші підходи — дослідники, спираючись на методи структурально-психологічного та структурально-

міфологічного напрямів, здійснюють спроби прочитати поезію “Кобзаря” як систему глибинних символічних кодів, пов’язаних із найдавнішими архетипами та міфологемами народного мислення. В такий спосіб, зокрема, аналізує поезію Шевченка (щоправда, лірику — в останню чергу) український дослідник із США Г.Грабович у книжці “Шевченко як міфотворець” (1982, укр. пер. — К., 1991) — праці оригінальній і ґрунтовній, хоча не позбавленій дискусійних підходів і висновків, особливо в питанні про систему (чи, власне кажучи, саму її наявність) історичних поглядів поета.

[...] Втім, коли б у вивченні поезії Шевченка запанувала модерна гонитва за “найглибшими” символами та міфологемами, то це навряд чи було би краще за надокучливе й примітивне соціологізування недавніх часів. Та й чи є справді тотально “міфологічною” Шевченкова поетична образність? Г.Грабович, наприклад, базує свій аналіз, передусім, на оповідних творах “Кобзаря” — епічних і ліро-епічних поемах, полишаючи осторонь власне лірику, та ще поезію, яку він називає “пророчою”, “політичною” та “ідеологічною”. Має, очевидно, рацію М.Коцюбинська, коли твердить, що в творчості Шевченка геніально сплавлені два основні типи мистецького осмислення й відтворення світу: поезія “констатуюча” або відтворююча, схильна до пластичності й оповідності у “формах самого життя”, й поезія глибокого, до невпізнаності, перевтілення (чи перетворення) матеріалу дійсності, “своєрідна образно-поетична міфотворчість” з глибокою символікою та експресією¹⁶.

Лірика Шевченка, як і вся його поезія, справила потужний вплив на формування й мужніння наступних поетичних поколінь в українській літературі. Живе значення для наступників і продовжувачів — навіть тих, що більшою або меншою мірою відштовхувались од традицій минулого, — мали не лише її ідейні заповіді, а й естетичні принципи, художні уроки. Певні шевченківські відкриття в галузі образотворчості, мовних стилів, ритміко-інтонаційних структур, співвідношення канону й свободи в побудові поетичного висловлювання давали себе знати, хай різною мірою, в ліриці народників і модерністів, неореалістів і неоромантиків, символістів, неокласиків і футуристів, бунтівливих шістдесятників і врівноважених, хоча теж уважних до руху часу традиціоналістів 2-ої пол. ХХ ст. Звідси, до речі, й ті парадоксальні епітети, які пізніше давалися Шевченкові за свавільно-новаторські елементи його поезики різними авторами (переважно 20-х рр.): знаходимо означення типу “імпресіоніст”, “імажиніст”, “експресіоніст” тощо.

Шевченко — ліричний поет поступово доходить у своїй силі та глибині й до зарубіжного читача, який, природно, починає освоєння його поезії з більших оповідних творів та віршів політико-публіцистичного змісту. І з новими перекладами та критичними тлумаченнями він дедалі виразніше, треба сподіватися, поставатиме перед своїми далекими читачами і як великий лірик, чиї твори надаватимуть їм ту силу емоційно-образного відчуття, про яку писав, скажімо, відомий вчений-філолог Д.Овсянико-Куликовський, прочитавши “Мені однаково, чи буду”: “У цьому вірші така сила ліризму, рівного якому знайти важко або навіть неможливо”¹⁷.

¹⁶ Коцюбинська М. Цит. праця. — С. 240–242.

¹⁷ Світова велич Шевченка. — К., 1964. — Т. I. — С. 464.